

Андрій ЗАЯЦЬ

(Львів)

**СУДОЧИНСТВО В ПРИВАТНИХ МІСТАХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ**

Судочинством в українських містах ранньомодерної доби історики цікавилися принагідно, висвітлюючи більш широкі проблеми. Ще менше коло дослідників займалися цим стосовно приватних міст. Зі старшої когорти українських істориків певну увагу цьому питанню приділили Михайло Владимирський-Буданов, Володимир Антонович і Михайло Грушевський¹. Радянська історіографія міським судочинством практично не займалася. Небагато що змінилося і за останні два десятиліття: лише окремі судові сюжети стосовно Заслава й Олики стали предметом розгляду в розвідках Наталі Білоус² та Ігоря Тесленка³.

Не в останню чергу така ситуація обумовлена станом джерельної бази. До нашого часу збереглася лише одна замкова книга — міста Заслава за 1572—1575 рр., та дві міські книги — Олики (1600—1606) і Козлина (1604—1749). Останні фактично складаються лише з окремих фрагментів колишніх книг та ще й в дуже поганому фізичному стані. Водночас, є відомості, що замкові книги велися в Новому Корчині⁴, Острозі⁵, Мура-

¹ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в.— Львів, 1903.— Ч. 1.— С. 57—64, 159—166, 261—267, 276—285; Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1869.— Ч. V.— Т. 1: Акты о городах (1432—1798).— С. 28—32, 54—64, 67—69; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1994.— Т. 5.— С. 353—356.

² Білоус Н. Міський уряд Олики на початку XVII в. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. Науковий збірник.— Луцьк, 2006.— Вип. 18.— С. 64—68.

³ Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.— К., 2009.— Т. 19.— Кн. 1.— С. 233—246.

⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — АРК), Archiwum Sanguszków (далі — АS), Teki rzymskie, sygn. XXXIV/20, k. 93, 97 (1621 р.).

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 25 (Луцький градський суд), оп. 1, спр. 11, арк. 150—150 зв. (1566 р.); спр. 458, арк. 155 зв. (1571 р.).

виці⁶, Олиці⁷, Степані⁸, Торчині⁹, Старокостянтинові¹⁰, Рівному¹¹, Корці¹², Рохманові¹³, Дубні та Шульжинцях¹⁴. У документах трапляються згадки про ведення міських книг у Горохові¹⁵, Торчині¹⁶, Берестечку¹⁷, Тучині¹⁸, Ожигівцях¹⁹, Звягелі²⁰, Коростишеві²¹, Острозі²². Чи велися міські книги в інших, особливо малих містечках, важко сказати, хоча польський історик Анджей Виробіш дотримувався думки, що в малих містечках їх, скоріше за все, не вели²³. Обмаль матеріалу дають ґродські книги, в яких лише поодинокі записи стосуються функціонування судочинства приватних міст.

Сама назва замкових книг вказує на місце їх ведення. Вже інша справа, чи це був справжній замок чи „замочок“, або так званий „двор“, але в будь-якому випадку йшлося про місце осідку власника (або орендаря) містечка, а також, зазвичай, урядника, який і пильнував за збереженням замкових книг. Міські книги, за наявності ратуші, велися в ній, або ж у домі війта. У 1616 р. горохівський війт Омелян Никифорович скаржився на шляхтича Станіслава Олізаровського, який з озброєними слугами напав „на домъ его власнии в Гороховѣ мѣстѣ будучи, в которьм суды воитовские звыкли се одправовати“²⁴. Натомість відомо, що в Рожищах суд відбувався в ратуші²⁵.

Королі, а згодом і власники міст, надаючи чи підтверджуючи маґдебурзьке право міським поселенням, зазвичай оговорювали, що міщани мали судитися між собою або з приїжджими за нормами маґдебурського права. Більш-менш стандартна фраза звучала так: „права маиґдеборского во всих члонках и артыкулах его уживати и возле него в речах великих и

⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 136 зв.—137 (1570 р.).

⁷ Там само.— Спр. 37, арк. 795 зв. (1587 р.).

⁸ Там само.— Спр. 458, арк. 454 зв. (1571 р.).

⁹ Там само.— Спр. 9, арк. 70 зв. (1567 р.); спр. 63, арк. 274-а—275 (1601 р.).

¹⁰ Там само.— Спр. 4, арк. 142 зв. (1562 р.).

¹¹ Там само.— Спр. 8, арк. 243 зв. (1566 р.).

¹² Там само.— Спр. 36, арк. 265 зв. (1585 р.).

¹³ Там само.— Спр. 79, арк. 79. (1606 р.).

¹⁴ Тесленко І. Заславська замкова книга...— С. 235.

¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 929 зв. (1616 р.).

¹⁶ Там само.— Спр. 5, арк. 364 (1585 р.); спр. 111, арк. 503 зв. (1619 р.); APK, AS, Teki rzymskie, sygn. XX/47, k. 337.

¹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 93, арк. 776 зв. (1612 р.).

¹⁸ Там само.— Спр. 236, арк. 166 зв. (1643 р.).

¹⁹ Там само.— Ф. 21 (Кременецький ґродський суд), оп. 1, спр. 50, арк. 75—76 зв. (1613 р.).

²⁰ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 546—546 зв. (1584 р.).

²¹ Там само.— Ф. 11 (Житомирський ґродський суд), оп. 1, спр. 6, арк. 287 зв. (1611 р.).

²² Там само.— Ф. 2228 (Колекція документів на право власності), оп. 1, спр. 3, арк. 2 (1624 р.).

²³ Wyrobisz A. Sołec nad Wisłą. Historia małopolskiego miasteczka // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.— Warszawa, 1964.— R. 12.— N 1.— S. 20. Тим не менше, для польських земель міських книг збереглося не до порівняння більше, ніж для українських. Див.: Samsonowicz H. Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce // Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów.— Poznań, 1997.— S. 477—479.

²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 113, арк. 52 зв.

²⁵ Там само.— Спр. 106, арк. 561—561 зв. (1617 р.).

малых завжди ся радити и судити“ (Самуельполь, 1616)²⁶. Подібні застереження стосувалися Форошні²⁷, Киселина²⁸, Межиріча²⁹, Мосора³⁰, Стохота³¹ та інших міст. Відсилання до норм маґдебурзького права було дуже загальним, тож які саме його кодекси мались на увазі можна лише здогадуватися.

Певні судові приписи містилися в привілеях власників міст. Так, у привілеї для міста Лешнів (1627) Мацей Лешневський зазначав, що міщани повинні судитись за нормами маґдебурзького права перед війтом, радцями і присяглими лавниками, а замковий уряд не повинен втручатися у міське судочинство. Штрафи з міщан повинні збиратися згідно з приписами маґдебурзького права, але штрафи від злочинства, „гвалту“ і підпалу мали йти на користь замку³². У привілеї на війтівство в Рожицях (1634) зазначено, що дві частини судових штрафів йтимуть до міської скриньки, а третя — війтові за його працю³³. У заставному привілеї на сокольське війтівство (1614) оговорено, що міщани, щойно відбувши судовий процес у міському суді, і взявши відповідний декрет, можуть звертатися до замкового суду³⁴. Ян Гулевич, надаючи війтівство в місті Гулевичі Андрію Трушковському (1642), оговорював, що суд має відбуватися не перед бурмистрами, а перед війтом³⁵.

Власник Муравиці Криштоф Монвід на прохання міщан видав „Уставу“ (1604), в якій регламентувались і окремі аспекти функціонування судової системи в місті. Зокрема стверджувалось, що винуватець без „лиця“ (тобто той, хто не був пійманий на місці злочину) за крадіжку речі у міщан мусив заплатити три копи грошів литовських. Міщанин чи єврей, котрий прийняв до свого будинку якогось „приходня“ і не повідомив про це урядника, повинен був заплатити штраф у розмірі 100 грошів литовських. На міщанина чи єврея, який, почувши дзвін, не вийшов на „гвалт“ до греблі, накладався штраф у дві копи грошів литовських. За переорену между штраф становив копу грошів. За стародавнім звичаєм, при розгляді судових справ міщани мали оплачувати „пересуд“ і давати чотири гроші литовські „пам’ятного“. Штраф за побиття складав 12 грошів, за обзивання — 6 грошів. Вижеві або слuzі урядника встановлювали платню: „від злочинства“ — 12 грошів, за оглядання ран — гріш, за „записне“ — також гріш³⁶.

У 1604 р. до Дорогостаїв для ревізії маєтку приїхав Костянтин Заровський, слуга Криштофа Монвіда. До нього звернулися міщани з проханням упорядкувати повинності. Порадившись з урядником Герцем Станіславським та міщанами, К. Заровський уклав „Уставу“, в якій також були

²⁶ Российский государственный архив древних актов. Москва (далі — РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 206, л. 148 об.

²⁷ Там само.— Кн. 217, л. 14 об.—25.

²⁸ Там само.— Кн. 195, л. 215—215 об.

²⁹ Там само.— Кн. 204, л. 80.

³⁰ Там само.— Кн. 195, л. 21—21 об.

³¹ Там само.— Кн. 207, л. 77.

³² ЦДІА України у Києві, ф. 2228, оп. 1, спр. 316, арк. 2.

³³ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 398.

³⁴ Там само.— Спр. 95, арк. 279 зв.

³⁵ Там само.— Спр. 230, арк. 886.

³⁶ APK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 369, k. 98.

пункти стосовно здійснення судочинства. Зокрема регулювався розгляд справ про збройну бійку: особа, яка у ній постраждала, отримавши рану, і засвідчила це в суді, але пізніше пішла на примирення з винуватцем, була зобов'язана заплатити штраф 12 грошів литовських — для того, аби не допускати подібних ексцесів удруге і, як сказано в „Уставі“, „щоб між підданими не ширилося свавілля“. Такий же штраф встановлено за словесну образу міщанина³⁷.

Міський суд зазвичай, як цього і вимагали приписи маґдебурзького права, очолював війт: це підкреслювалося в більшості привілеїв на війтівство та надання містам маґдебурзького права. Так було у наданні війтівства Андрію Трушковському (1642) в Гулевичах власником міста Яном Гулевичем³⁸. У привілеї місту Тайкуруам (1613) князь Юрій Вишневецький зазначав, що лава не може бути без війта, тому поставив війтом свого давнього слугу Войтеха Парульського³⁹. В олицькій міській книзі під 1601 р. зазначено, що після смерті війта Вацлава (Венцеслава) Слончевського „sądy czas niemały wakowały“⁴⁰.

У той же час у багатьох привілеях, особливо королівських, розпливчасто зазначалося перед ким повинні судитися міщани. Так, у маґдебурзькому привілеї для Базалії (1578) вказувалось, що судитись міщани мають „одно перед воитом албо передъ бурмистромъ и радою местскою оного места“⁴¹.

Збережені міські книги Козлина та, особливо, Олики містять досить широкий спектр формулювань щодо складу міського суду. Для Козлина характерні такі означення міських суддів: „мы вряд места Козлина“⁴², „перед урядомъ места козлинского“⁴³, „перед урядомъ места козлинского, перед зуполнымъ судом“⁴⁴, „перед бурмистрами места козлинского“⁴⁵, „передо мною Криштофом Пачинскимъ на тои час лантвоитомъ“⁴⁶, „передо мною Николаєм Чарнацьким воитом козлинским а бурмистрами“⁴⁷, „передо мною Матфеєм лантвоитомъ козлинским“⁴⁸. В олицькій міській книзі знаходимо такі формулювання: „перед урядом війтівським, бурмистровським, раецьким і лавничим“⁴⁹, „перед повним урядом війтівським, бурмистровським і раецьким“⁵⁰, „перед повним урядом раецьким олицьким“⁵¹, „перед судом нинішнім“⁵², „на нинішньому суді виложеному

³⁷ АРК, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 369, k. 89—90.

³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 886.

³⁹ Там само.— Спр. 112, арк. 491.

⁴⁰ Там само.— Спр. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 51 зв.

⁴¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 123 об.; Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 17, арк. 738.

⁴² Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — ВРАН), oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 1.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.— К. 6 в.

⁴⁵ Там само.— К. 7, 9.

⁴⁶ Там само.— К. 8.

⁴⁷ Там само.— К. 91.

⁴⁸ Там само.— К. 90.

⁴⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1237 (Олицький магістрат), оп. 1, спр. 6, арк. 1, 35.

⁵⁰ Там само.— Арк. 34 зв.

⁵¹ Там само.— Арк. 3, 12, 14, 15 зв., 36.

⁵² Там само.— Арк. 6 зв., 9, 27 зв.

(звичайному) гайному⁵³, „перед повним урядом війтівським, раецьким і лавничим“⁵⁴, „перед урядом війтівським пана Вацлава Слонічевського“⁵⁵, „перед урядом війтівським і раецьким“⁵⁶, „перед урядом нинішнім“⁵⁷, „перед повним урядом бурмистровським і раецьким“⁵⁸.

Траплялося, що суд в одній особі очолював староста / урядник і війт. Під 1610 р. у козлинській книзі зазначено: „Передо мною Яном Рєминским на тот час будучи старостою и воитомъ козлинским“⁵⁹. Того ж року в Козлині на чолі суду бачимо священика: „Предо мною о(т)ц(є)м Григорием с(вє)щ(є)ником козлинским з розказаня пна старосты а при мнє будучими бурмистрами [...] вѣрными (тобто лавниками.— А. З.) [...] а при бытѣности пна Ярухома арендаря жида козлинского“⁶⁰. У Заславі під час судового засідання 4 грудня 1572 р. і 20 жовтня 1573 р. поряд з понамєсником, служебником і війтом згадуються євреї (Шлома Зраїлович і Маєр)⁶¹.

Природно, що міщани вирішували свої судові спори у міському суді. Однак непоодинокими були випадки, коли вони зверталися і до замкового суду, тобто фактично до суду урядника. Причини цього були різні. Зазвичай, до замкового суду удавалися як до апеляційної інстанції. Подекуди спеціально застерігалось, що це можна робити лише після рішення міського суду, маючи на руках відповідний декрет⁶². Замковий суд (окрім того, що був апеляційним стосовно міських декретів) уособлював собою щось на кшталт одночасно гродського й земського судів, позаяк до нього зверталися шляхтичі, бояри і селяни з волості, що „тягнула“ до замку. „Іти на замок“ міщан спонукали зловживання й війта. Так, заславські міщани в 1640 р. скаржилися, що неправні дії війта змушують їх звертатися до замкового суду⁶³. Інколи проводилися спільні засідання замкового і міського судів. У 1567 р. на торчинському ринку ротмістр Бернат Любартовський побив кременецького війта Матиса Гришковського, який заніс скаргу про це до „книг замку торчинського“, взявши відразу з них випис. Справа розглядалася „передъ врядом замковим местцким [...], то єсть перед паномъ Иваном Городинскимъ, и перед паномъ Матысом Яцковскимъ, воитом, з радцами места торчинского“⁶⁴.

Водночас війти „ревниво“ ставилися до втручання замкового уряду в міські справи. Свідченням цього є події, що відбувалися у вересні 1566 р. у місті Муравиця. У муравицького міщанина Протаса було знайдено коней, вкрадених у підданих Михайла Джалинського. Маскадон Берух, який заступав на той час урядника Івана Скрибу, на прохання потерпілих дав вижем свого служебника Гришка. На той час нагодилися „воить

⁵³ ЦДІА України у Києві, ф. 1237 (Олицький магістрат), оп. 1, спр. 6, арк. 4 зв., 25, 26 зв., 29, 32, 41.

⁵⁴ Там само.— Арк. 9, 13.

⁵⁵ Там само.— Арк. 10, 13 зв.

⁵⁶ Там само.— Арк. 15.

⁵⁷ Там само.— Арк. 16 зв.

⁵⁸ Там само.— Арк. 46 зв.

⁵⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 25 v.

⁶⁰ Там само.— К. 35.

⁶¹ АРК, AS, sygn. 27, k. 131, 351.

⁶² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 95, арк. 280 (Сокіл, 1613 р.).

⁶³ АРК, AS, Teki arabskie, sygn. 453/19, k. 8.

⁶⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 70 зв.

муравицкии з мещаны до врядника Маскадона и почали дѣи на него фукати, иж вижа давал на злодеиство“. У результаті війт з міщанами звільнили злодія, натомість заарештували потерпілих, які, у свою чергу, поскаржилися до Луцького гроду. Там їм було надано вижа, за участю якого велися переговори вже з урядником Іваном Скрибою. Останній всіляко ухилявся від рішення в цій справі, мотивуючи це своєю відсутністю на час події і, відповідно, непоінформованістю. Потерпілі ж наполягали, аби урядник вчинив справедливість відповідно до права посполитого і „статуту земського“⁶⁵.

Наскільки об'єктивним був судовий процес у приватних містах важко сказати, але є певні підстави твердити, що „добитися“ правди в суді можна було. Так, у 1610 р. козлинський лантвійт Матвій скаржився на міщанина Шимона Павловича, який начебто обіцяв йому дати 8 злотих „за пожогу фолварку мого“. Міщанин це заперечив, а так як лантвійт не зміг представити свідків, то уряд прийняв рішення звільнити Шимона Павловича від плати грошей⁶⁶. Два роки перед тим козлинський сотник Савка скаржився на війта Миколая Чернацького про побиття, що підтвердили лавники. Справу розглядав намісник Миколай Жирославський. Запис про неї у книзі закреслений, а внизу дописано „тая справа през уряд скасована“, що може свідчити про полюбовне її вирішення⁶⁷.

Наявні джерела свідчать, що чимало судових справ розглядалися міськими урядниками / намісниками одноосібно і, інколи, на власний розсуд. Так, фастівський міщанин Іван Волошин був причетним до крадіжки 24 коней у шляхтича Андрія Огія Тишковича, і той поминався справедливості й суду над міщанином у фастівського урядника Матисовича, але останній під різними претекстами уникав цього⁶⁸. У 1611 р. вільські євреї Лец і Мордухай Менделевичі скаржилися на войтехівських міщан за побиття й пограбування, і усправедливити їх мали в Коростишеві. Однак по прибутті до цього міста з'ясувалося, що відсутній його власник Олізар Волчкович: намісник / староста пан Козицький заявив, що господар від'їхав у справах і „мне теж инструкторцеи не далъ абы-мъ чинил справедливост“⁶⁹.

Бажання міського уряду захистити „своїх“ міщан перед „чужими“ сприяло подвійним стандартам у судочинстві. У березні 1617 р. возний Луцького уряду Якуб Іздебський засвідчив, що їздив до Рожищ у справі полонського міщанина Стефана Киселевського Пончошки: йому рожищський міщанин Ждан Чечуркович заборгував 104 злотих, вчасно не повернув, тож ішлося „w совитост и w шкоды“. Міський уряд Рожища призначив термін віддачі боргу через 12 тижнів, залишивши Ж. Чечурковича у в'язниці при ратуші („в ратушу албо ли в дому тамошнем рожиским судовомъ помеленыи уряд местскии рожискии везенем wпатривши зоставил“) ⁷⁰. Після цього судді і С. Пончошка з возним залишили ратушу. За якийсь час С. Пончошка з возним знову завітали до ратушної в'язниці,

⁶⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 14 зв.—16.

⁶⁶ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 35.

⁶⁷ Там само.— К. 79.

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 108—110.

⁶⁹ Там само.— Арк. 287.

⁷⁰ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 561.

однак в'язня там не виявилось. Прийшовши з ратуші до дому вїта Яна Ємеловського, вони застали там і Ж. Чечурковича, відтак просили вїта або повернути винуватця до в'язниці, або видати їм, але вїт ні того, ні іншого зробити не захотів⁷¹. У червні 1617 р. вже інший возний Труш Овчина заявив, що їздив до Рожищ і вїт повідомив йому про втечу Ж. Чечурковича з міста. Борг зі штрафами (совитістю та іншим) зріс до 380 злотих, тоді як майна в боржника виявилось не більше як на 50 злотих. Заклопотаному позивачу вїт з легкістю дозволив С. Пончошці самому шукати збіглого („яко спротивного и права посполитого непослушного дождчати и шукати позволяєм“)⁷².

Прямий стосунок до судочинства мали такі явища, як передача міст у заставу й оренду, оскільки державці та орендарі втручалися в міські справи. У 1615 р. Анна Ходкевичівна Корецька позичила у Миколая Макарівича Івашкевича та його дружини Катерини Рабянки тисячу злотих, даючи їм в заставу / держання своє містечко Ходасівка на Київщині терміном на рік і під закладом двох тисяч злотих. У заставній угоді було зазначено, що державці мають право „яко хотєчи водлуг зданя и налепшого уподобаня своего уживат, поддаными рядит, справоват, судит, выступных на горле карат“⁷³.

У червні 1634 р. князь Юрій Заславський віддав у заставу Флоріану Стемпковському містечко Шепетівка. У листі до міщан князь повідомляв, що перед Ф. Стемпковським мають відбуватися всі суди, та доводив до відома радців і лавників, щоб замість осадника Тошковського за осадника і дозорцю замку й міста відтепер також мали Ф. Стемпковського⁷⁴. Про вїта у листі не згадано, з чого можна припустити, що осадник виконував одночасно і його повноваження. Наслідки застави невдовзі далися взнаки. У березні 1643 р. міщани скаржилися на надужиття Ф. Стемпковського. Загалом, у супліці зафіксовано 76 скарг міщан, серед яких були й заяви бурмистрів з приводу побиття, ув'язнення і пограбування. Оправдуючись державця заявив: „...ia nie byłem arendarzem tylko zastawnikiem“⁷⁵. Скарги міщан повторювалися в 1644, 1645 і 1646 рр.⁷⁶ Аналогічна ситуація була з містечком Судилків, яке в заставу від князя отримав той же Ф. Стемпковський. Супліку зі скаргою на зловживання державці в 1644 р. підписала „вся громада судилківська“⁷⁷.

У 1621 р. Анна Ходкевичівна Корецька віддала в оренду за 6 тисяч злотих терміном на рік Павлові Яковському містечка Стара і Нова Білилівка з селами Прутинці і Дороганівці. В орендному контракті застерігалось, що орендареві належать прибутки від судочинства: „...суды, пересуды, поклоны, помєрне, вины слушныє водлуг выступьку без утяженя подданых браты и их караты волен будєт, яко в Старом и Новом месте Белиловце [...] и на месчанах заруки, распусты, быковое, вины кравые з вбудох мест и сел, куницы поємныє и змєрныє“⁷⁸. У 1609 р. княгиня Со-

⁷¹ ЦДІА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 561 зв.

⁷² Там само.— Арк. 742.

⁷³ АРК, AS, Teki rzymskie, sygn. XXX/88, k. 423.

⁷⁴ Там само.— Teki arabskie, sygn. 146/8, k. 3—4.

⁷⁵ Там само.— К. 13. Уся супліка: Там само.— К. 13—40.

⁷⁶ Там само.— К. 89—96, 159—161, 171, 176.

⁷⁷ Там само.— К. 103, 113, 117, 119.

⁷⁸ Там само.— Teki rzymskie, sygn. XXXIV/9, k. 2; sygn. XXXIV/23, k. 108.

фія Вишневецька передала в оренду Семену Кміті та Аарону Ізаковичу містечко Володимирець. В орендному договорі зазначалося, що орендарі мають право міщан і бояр судити та карати, але не могли виносити смертні вирoki, що їх необхідно було узгоджувати з урядником княгині⁷⁹.

Документи свідчать, що не лише сам орендар, але і його дружина могла втручатися в судові справи. Так було в містечку Колки, яке 1618 р. перебувало в оренді у Каспара Тудоровецького і його дружини Анни. На них і на колківського вїйта Франциска Броммерського скаржився яровицький урядник Вавринець Бенецький стосовно того, що вони прихистили в Колках кілька десятків циган (над ними „был старшимъ ниякии Павел циганъ“). Останніх звинуватили в пограбуванні бортника села Чолниці Тимоша, в якого було забрано речі й 400 злотих готівкою. Урядник В. Бенецький звернувся до орендаря і вїйта з проханням видати винуватців або ж вчинити „справедъливост [...] нещдволочную“, і на таку його вимогу Анна Тудоровецька і вїйт „зложили термін“. Однак, прибувши з возним і шляхтичами у вказаний день до Колок, урядник справедливого суду не дочекався, оскільки Анна Тудоровецька і вїйт „тых выволанъцовъ цигановъ [...] швъшем их боронили, поведаючи же добрие люде“⁸⁰.

Традиційно міщани могли подавати апеляції на судові рішення міського уряду чи урядника до власника міського поселення, який був повноправним господарем у своїх маєтках⁸¹. Зазвичай, це обумовлювалось у локаційно-магдебурзьких або окремих привілеях містам. Так, надаючи магдебурзьке право Локачам (1611), король вказав, що апелювати міщани можуть до власника — Рафала Лещинського⁸². У королівському локаційно-магдебурзькому привілеї для київського містечка Суцани (1645) зазначено, що міський уряд повинен судити всі кримінальні, поточні й гостинні справи, а апеляція йтиме до власника Северина Потоцького⁸³. Подібна ситуація була із волинським Кошовградом, який 1635 р. отримав локаційно-магдебурзький документ від свого власника Яна Кошовського⁸⁴.

Значний вплив на судочинство в приватних містах мали євреї, позаяк дуже часто вони тримали міста в заставі й оренді. Так, у різний час євреї орендували міста: Васильків (1618)⁸⁵, Коростишів (1630)⁸⁶, Обухів (1643)⁸⁷, Острожець (1638)⁸⁸, Голятин (1593)⁸⁹, Горохів

⁷⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 95, арк. 146 зв.

⁸⁰ Там само.— Спр. 110, арк. 584 зв.—585 зв.

⁸¹ Baranowski B. *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku.*— Warszawa, 1975.— S. 6—7; Mazurkiewicz I. O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska.*— Lublin, 1964.— Sec. G.— Vol. XI.— S. 116. Докладніше про апеляції див.: Załęska M. *Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w różnym średniowieczu (studium historyczno-prawne).*— Warszawa, 2005.— S. 110—120; Копытский З. Ю. *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.*— Минск, 1975.— С. 42; Грыцкевич А. П. *Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв.*— Минск, 1975.— С. 200.

⁸² РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 205, л. 29.

⁸³ Там само.— Кн. 214, л. 325 об.

⁸⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 714.

⁸⁵ Там само.— Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 966 зв.

⁸⁶ Там само.— Спр. 8, арк. 834 зв.

⁸⁷ Там само.— Спр. 10, арк. 12 зв.

⁸⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 236—236 зв.

⁸⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі — AGAD w Warszawie), *Archiwum Zamojskich*, sign. 2633, k. 119.

(1570)⁹⁰, Локачі (1638)⁹¹, Вільськ (1611)⁹², Паволоч (1611)⁹³, Сокіл (1595, 1613, 1616 і 1636)⁹⁴, Володимирець (1616 і 1618)⁹⁵, Четвертня (1615 і 1620)⁹⁶, Порицьк (1582)⁹⁷, Колки (1618)⁹⁸, Коблин (1612)⁹⁹, Новий Острів (Вишеньки) (1634)¹⁰⁰.

Інколи євреї приватних міст отримували від їхніх власників окремі привілеї, в яких визначались їхні права та обов'язки. Юрій Чаплич-Шпановський, видаючи в 1641 р. такий привілей євреям Киселина, вказав, що судитиме їх за Литовським статутом. Обговорювались й інші моменти судочинства над євреями міста. Коли б дійшло до судової справи між християнином і євреем, християнин у разі потреби свідчень мав виставити трьох свідків: двох християн і одного єврея, а за відсутності єврея міг присягнути сам. Так само й євреї в суперечці з християнами повинні представити двох свідків християн і одного єврея¹⁰¹. Окремий привілей євреям містечка Гулевичі видав у 1618 р. Юрій Гулевич. У ньому зазначено, що євреї „волныи судити се перед доктором мают, а жид не маєт до права местского стати, не повинен, толко до замку за позволом стати маєт яко и по инших местахъ королевъскихъ. Такъ же даю и позволяю если би-с што трафило ѿ що бы шло жидом моим ѿ криминал и ѿ счо бы се колвекъ трафило, теды буду повиненъ жидовъ судити водлугъ привилею наданого ѿт короля его м[и]л[ости] жидом всим волынскимъ”¹⁰². Прагнення єврейських міських громад отримати окремі привілеї було спричинене бажанням дещо дистанціюватися від міщан і, одночасно, юридично обезпечити себе¹⁰³. Дослідники відзначили, що попри загальне переконання про обмеження й упослідження євреїв насправді їх становище було далеко не таким критичним¹⁰⁴.

Досліджуючи судочинство приватних міст, виникає закономірне питання: яке право діяло в таких містах? Аналіз джерел дає змогу припус-

⁹⁰ AGAD w Warszawie. Metryka koronna, ks. 121, k. 366—368.

⁹¹ APK, AS, sygn. 56, k. 54.

⁹² ЦДДА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 211.

⁹³ Там само.— Арк. 228.

⁹⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 94, арк. 720; спр. 110, арк. 329 зв., 387 зв.; спр. 198, арк. 871 зв.—872; ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 10, арк. 117 зв.

⁹⁵ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 97, арк. 227 зв.—228.

⁹⁶ Там само.— Спр. 102, арк. 305 зв.; спр. 109, арк. 73—75; спр. 106, арк. 159 зв.

⁹⁷ Там само.— Ф. 28 (Володимирський городський суд), оп. 1, спр. 15, арк. 450.

⁹⁸ Там само.— Спр. 50, арк. 72 зв.

⁹⁹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 93, арк. 338 зв.—339.

¹⁰⁰ Там само.— Спр. 191, арк. 6—6 зв., 356—359 зв.

¹⁰¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. II (Історичні матеріали), спр. 21640, арк. 52—52 зв. Така норма радше відповідала принципам магдебурзького права, ніж артикулам Литовського статуту. Див.: Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej.— Warszawa, 1953.— S. 60.

¹⁰² ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 17 зв.—18 зв.

¹⁰³ Goldberg J. O motywach nadawania przywilejów dla gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej // Parlament. Prawo. Ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej.— Warszawa, 1996.— S. 76.

¹⁰⁴ Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388—1569 г.— Санкт-Петербург, 1883.— С. 410—414; Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI—XVIII.— Kraków, 2002.— S. 23—25.

кати, що тут існувала суміш приписів магдебурзького права, Литовського статуту та звичаєвих норм. Окрім того, кожне міське поселення — хоч воно, зазвичай, орієнтувалося чи брало за взірць котресь із більших міст — творило лише йому притаманні особливості.

Стосовно магдебурзького права думки істориків традиційно різняться. Ще В. Антонович твердив, що магдебурзьке право в містах Правобережної України було мало знане, його кодекси реально не доходили до міст, а в кращому разі використовувались „польські редакції магдебурзького права, які радше були юридичними трактатами і роздумами, складеними краківськими і львівськими юристами XV—XVI століть, аніж збірками статей обов’язкового законодавства“¹⁰⁵. Це твердження заперечував Федір Тарановський, доводячи, що праці Бартоломея Гроїцького і Павла Щербича були власне збірками, хрестоматіями з норм магдебурзького права, а не теоретичними юридичними трактатами¹⁰⁶.

Наявний стан джерел, найперше майже повна відсутність міських книг, не дає змоги однозначно відповісти на це питання, проте опрацьований матеріал дозволяє зробити певні припущення. Бажання міщан отримати магдебурзьке право опосередковано свідчить про те, що його цінували, позаяк воно давало можливість ширшого впровадження не лише самоврядування, але й судочинства¹⁰⁷. З окремих фраз документів видно, що норми магдебурзького права застосовувалися при вирішенні судових справ, хоча звучали вони надто загально. Так, у травні 1608 р. і червні 1609 р. міський уряд Козлина, розбираючи суперечку міщан, виніс вирок „водлуг права магдебурского“¹⁰⁸, а в жовтні того ж 1609 р. в іншій справі — „ведлуг порядку мѣсцького артикулу в судах мѣсцьких“¹⁰⁹. Війт і міський уряд Рожича в 1617 р. виправдовувалися перед позивачами про збіглого боржника, „при чом показовали артыкулы с права маидебурского в пол саксоню вписаные в такомом збегълom должнику“¹¹⁰. Однак у кількох документах містяться конкретні посилання на норми магдебурзького права. У квітні 1608 р. міський уряд Козлина розглядав скаргу міщанина Андрія Кравця, який винайняв в обійсті Тимоша Чоргацького пекарню і комору. Останній взяв за це завдаток, а в подальшому передумав і вигнав позивача. На суді Тимош Чоргацький визнав, що така угода була, але не зміг обґрунтувати свого рішення не допускати Андрія Кравця до користування пекарнею і коморою. Тоді судді винесли рішення: „...прихилиючись праву маидеборскому артикул в титулах вписаных лист сто сѣмдесят чвартых наказуемы абы был в спокойном держаню наиму своего в дому Тимошовым до року ведлукгъ постановеня“¹¹¹. Ця ухвала суду від-

¹⁰⁵ Антонович В. Предисловие.— С. 59.

¹⁰⁶ Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских родов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование.— Варшава, 1897.— С. 38.

¹⁰⁷ Варьяш О. И. Городское право и право в городе как фактор единения // Город в средневековой цивилизации Западной Европы.— Москва, 2000.— Т. 3: Человек внутри стен. Формы общественных связей.— С. 247. Докладніше про міське право див.: Берман Г. Д. Право і революція. Формування західної традиції права.— К., 2001.— С. 351—397, 502—505.

¹⁰⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 49, 94 v.

¹⁰⁹ Там само.— К. 106.

¹¹⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 742.

¹¹¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 44.

повідала розділу „O najemnikach a o najmiech“ у збірнику Б. Гроїцького „Artykuły prawa majdeburskiego“¹¹².

У травні 1628 р. той же міський уряд розглядав справу між міщанами Пархомом та Пилипом. Пархом, названий мельником, взяв у Пилипа занедбаний „рез поля“ і впродовж трьох років обробляв його, аж доки Пилип без його відома вирішив продати цю землю іншому, заявивши, що це його земля і він вільний нею розпоряджатися. На це Пархом відповів: „...я тебе мил дати пол маці жита и розкопавшы то уживаю [...] податки такъ к[о]роля его мл яко и чинши кнежати его м[и]л[о]сти плачу“. Порадившись, судді зазначили: „...а такъ мы заховавши их водлуг права маидебурского в статуте порядку местского ѡписаного лист трынастыи ѡ промовчане кгрунту местского наказуемо абы мелникъ при том ризи выкопаным с пращи свои вечными часы зостал, кгдаж вшелякиє ценжары и платы местские с того чинит ѡт лит трох а Пилипови ж бы отдал пол маці жита за тыжден с тых причин же ѡн был с померы влочниковыи дубину занял которои не копал“¹¹³. Згаданий у судовому рішенні вердикт відповідає розділу „O dawnościach“ збірника Б. Гроїцького¹¹⁴.

У 1643 р. в олицькому міському суді розглядалася справа між Мартином Буковичем та Яном Мозеловським і його дружиною Регіною. Обидві сторони претендували на маєток за тестаментом Мацея Пушка: Мартин був племінником заповідача, а Регіна його пасербицею. Позивач обґрунтовував свою правоту цілою низкою артикулів зі „Speculum Saxonicum“ (арт. 6 книги 2, арт. 83 книги 3, арт. 70 книги 1), „Ius municipale“ (арт. 55, 20, 140) та посилався на 12 лист „Artykułów“¹¹⁵. Останній поклик відповідає розділу „O przedawaniu i o kupowaniu imienia i o wzdanіu prawa“ збірника Б. Гроїцького¹¹⁶. Відповідають дійсності і статті з „Саксонського зеркала“¹¹⁷. На жаль сторінки цього документа сильно пошкоджені, бракує закінчення (як і, зрештою, початку), а тому невідомо чим закінчилася ця справа.

У 1608 р. у козлинському міському суді слухалася справа стосовно оскарження Павла Шкотиня та його помічників Петра й Омеляна у крадіжках меду в різних осіб. Підозрюваних міський кат піддав тортурам („пробам“), після чого вони в усьому зізналися (згадка про ката тут важлива, оскільки традиційно вважається, що вони були лише в більших містах). Суд виніс вердикт — смертну кару „ведлуг права статуту маидебурского части четвертой и статуту земского роздѣлу четвертогонадцат артикулу четвертого“¹¹⁸. Згадані поклики відповідали IV артикулу збірки Б. Гроїцького „Postępek sądów“¹¹⁹ та 4 артикулу 14 розділу Дру-

¹¹² Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— Warszawa, 1954.— S. 61—62.

¹¹³ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 46—46 v.

¹¹⁴ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 22.

¹¹⁵ ЦДДА України у Києві, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 81.

¹¹⁶ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 18—20.

¹¹⁷ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. акад. АН УССР В. М. Корецкий.— Москва, 1985.— С. 47, 50, 114—115.

¹¹⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 50. Про місце і роль ката в містах див.: Zaremska H. Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV—XVI w.— Warszawa, 1986. Див. також: Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахе-ра.— Львів, 2004.— С. 586—587.

¹¹⁹ Groicki B. Postępek sądów około karania na gardle.— Warszawa, 1954.— S. 105—108.

гого Литовського статуту¹²⁰. Цей унікальний документ свідчить, що поряд з нормами маґдебурзького права міські суди використовували і Литовський статут.

Не менш цікаво і те, що в тому ж таки козлинському суді використовувався також Третій Литовський статут. У жовтні 1609 р. міщанин Борис Михаленя скаржився на побиття і поранення його Хацком Листопадом, що останній заперечував. Тоді судді „нарадившиє и прихилиючися праву посполитому в раздѣлѣ аї (11) в артыкуле ї (10) наказуємы помененому Бурисови на ранах присягнут а кгда присягнет теды Хоцко повинен его вѣдлуг стану навезат“¹²¹. Також є всі підстави припускати, що суперечку між козлинськими міщанами Антоном і Харком у липні 1608 р. судді також вирішили, спираючись на Литовський статут, що-правда без означення артикулів і розділів: „...абы кождьи спокоюне своего уживал под закладом вины в статуте ѡписаным“¹²². У королівському локаційному привілеї, виданому на прохання Івана Олізаровича Волчковича для Топорищ (1567), зазначено, що „дни торговых и ѡ ярмарках в судах вольность водлуг статуту мають“¹²³.

Норми Литовського статуту використовувалися при так званому „гонінні сліду“ (див. Другий Литовський статут, арт. 6, розд. XIV). У жовтні 1582 р. служебник Агафії Тишиної Самуїл Рукавчицький скаржився перед Житомирським гродським урядом на вїта і міщан Коростишева, які не захотіли взяти участь у гонінні сліду: „...просили деи воита и вси мещан, жебы след вывели з мѣста. Тѣды, деи, воитъ и вси мещане, на то ничего не дбаючи, следу того не вывели“¹²⁴. У серпні 1583 р. подібна ситуація склалася у місті Топорище, на яке вночі здійснили набіг міщани з Чернехова і викрали худобу. Постраждала сторона, „заховываючи ся в томъ водлѣ статуту, маючи при собѣ сторону людеи добрых, вѣры годных, суседов ѡколичныхъ, того ж часу следом гонив [...] И привели есмо следъ [...] до мѣста Чернехова, и ѡтѣтол следу не вывели“¹²⁵.

У заславській замковій книзі неодноразово посилались на Другий Литовський статут, що, зрештою, є більш природним явищем — у книзі висвітлено діяльність не міського, а замкового суду, хоча значна частина справ стосувалася власне міщан. У вересні 1573 р. заславський „доктор жидовский“ Шмоїл скаржився на єврея Шмаїла Мошковича, що той запросив його на учту до свого дому і там побив. Виж оглянув рани і засвідчив побиття. У відповідь Шмаїл Мошкович заявив: „Я на том бои и на ранах своих [...] готов присягу учинити, беручи себе на помочъ артыкул статутовии в розделе первомнадцат артыкул трыдцат пятии, в которомъ

¹²⁰ Статути Великого князівства Литовського: у 3 томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— Одеса, 2003.— Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року.— С. 192—193.

¹²¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 105 v. Див.: Статути Великого князівства Литовського...— 2004.— Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 книгах.— Кн. 1.— С. 589.

¹²² ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 61 v.

¹²³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 38, л. 590 об.

¹²⁴ ЦДДА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 1. Опубл.: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.).— К., 1965.— С. 38.

¹²⁵ ЦДДА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 13 зв., арк. 1. Опубл.: Актова книга Житомирського міського уряду...— С. 57.

пишет (далі йшла цитата з Другого Литовського статуту¹²⁶.— А. З.) [...] А иж доктор светков не мел, теды в том же артыкуле так ся ест написано нижеи [...] (тут знову цитувався згаданий артикул.— А. З.)¹²⁷.

У січні 1574 р. заславський дяк Андрій Ленцович звинуватив міщанина Мелешка Мишковича Нащоковича в крадіжці 10 возів сіна, що останній категорично заперечив і закинув позивачу ославлення — „мене на доброи славе моеи забиваешть“¹²⁸. Намісник заславський Василь Копоть, який судив справу, вирішив так: „А так я углянувши у статут в разделе четвертомънадцать артыкула сегого, в которомъ пишеть: хто бы кого вбвинил без лица и без кождое слушное причины и злодеиство таковое вбвинене вному ничого шкодити не маеть и за такое вбвинене будет его повиненъ навезати так, якобы его ранил. А такъ я подлугъ того артыкула усказаломъ на томъ Анъдрею навезки вному Мелешкови за тое обвинене пять копъ гр[о]шей“¹²⁹. Цитата з Другого Литовського статуту близька, але недослівна зі списком Василя Усовича (який є опублікованим)¹³⁰, однак найцікавіше, що цей артикул стосується шляхтича, яким, очевидно, міщанин Мелешко не був (принаймні таким він не названий у документі).

Другий Литовський статут цитували й при розгляді інших справ, записи про які вміщено в заславській замковій книзі¹³¹. Використання норм Литовських статутів не є чимось аномальним, оскільки ряд артикулів цих законодавчих збірників прямо чи опосередковано стосувалися міського життя¹³².

Окрім приписів маґдебурзького права та артикулів Литовських статутів у міському судочинстві застосовувалися ще й звичаєві норми, про що сигналізували дослідники¹³³. Неодноразово в замковій книзі Заслава згадано так зване „ставлення шапки“¹³⁴. У вересні 1573 р. Дорота, дружина заславського кухаря Станіслава, скаржилася про побиття її міщанкою Кулиною. Остання це заперечувала і заявила, що не била, а лише відіпхнула її від свого чоловіка — „а так Дорота доводечи того ставила шапку до людеи и выдала светковъ трохъ“¹³⁵. Так само у вересні 1573 р. заславський священик Зеновій скаржився на священика зі села Михля Данила, який „на спаши поималъ“ його вола. Отець Зеновій посилав до нього дяка і „людеи добрых мужов“, однак повернути вола не вдалося. Своєю

¹²⁶ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 194.

¹²⁷ APK, AS, sygn. 27, k. 322—323.

¹²⁸ Там само.— К. 390.

¹²⁹ Там само.— К. 391.

¹³⁰ Статути Великого князівства Литовського...— Т. II.— С. 194.

¹³¹ APK, AS, sygn. 27, k. 62, 77, 430.

¹³² Заяць А. Міщани поміж Литовськими статутами і практикою життя // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2010.— Вип. 9.— С. 9—19.

¹³³ Łysiak L. Recenzja // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1973.— R. LXXX.— N 1.— S. 128; Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.— Poznań, 1964.— S. 64; 116; 157; Тарановский Ф. В. Обзор памятников маґдебургского права...— С. 11.

¹³⁴ Словник староукраїнської мови дає таке пояснення цього вислову: „судова запорукка у вигляді грошової застави, покладеної в шапку, яка зберігалася у сторонніх людей до рішення суду, після чого застава того, хто програв, переходила в казну, суддям або тим, хто виграв справу“ (Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1978.— Т. 2.— С. 554).

¹³⁵ APK, AS, sygn. 27, k. 324.

чергою отець Данило заявив, що тримає вола через починені йому шкоди, а „мужов деи я не знаю“. Тоді позивач, „доводечи того [...] иж его мужи за лихою горожою волнымъ учинили, ставил шапку до мужей с копы гр[о]шеи, але попъ мехолский приставити не хотел“¹³⁶.

У грудні 1573 р. у заславському суді дійшло до розгляду трагічної й водночас комічної справи. Степан Покощовський від імені Соні Гусарової скаржився на заславського єврея Віктора Масровича: „...нет ведома для которое причины небожчика Гусара, мужа шное [...] неким напиткомъ з примусу замордовалъ, от которого напитокку з сего света зышолъ“. На звинувачення єврей відповів, що Гусар дійсно в його корчмі „пиво бєручи свовольне пил, на которого мне, яко шрандарови ся по колко раз шповедали и я вишодши з ызбы в сенех воды дожжчовое набравши на столе поставил. Шн место пива самъ добровольне ся напил, але деи я его к тому напитокови не примушал, ани ш том ведаю. Пан Покощовскии на довод шапку ставил. Виктор шапку приставил и подал пан Покощовскии светка первого на име Маца, а Гордея Ананчича, а в недостатку третего светка поведил, иж деи Соня готова сумнениемъ своимъ того поправить. Жид поведил и просил, абы был захован подлуг привилія им даного, абы светок был при тых двух хрестиянохъ третии светок жид. А так мы не чинечи того коротко, взяли то на размышлене его мл п[а]на Василя Коптя“¹³⁷.

„Ставлення шапки“ зафіксовано і для судочинства міста Козлина. Згідно з записами в міській книзі, в листопаді 1608 р. Андрій Трохимович скаржився на олеського єврея Аврама на порушення домовленості, за якою останній мав купити у згаданого міщанина горілку вартістю гріш за квартиру. Перед судом в особі вїйта та лейтвїйта єврей визнав факт домовленості, але заявив, що до горілки „мьял ми котлов дат на перегнане тои горилки на шквиту“. Андрій Трохимович заперечив це, а свідків у єврея не виявилось. Тоді „Андрии приставил шапку на довод, а жид приставит не хотил“¹³⁸. Подібно в грудні 1608 р. козлинський швець Петро скаржився на свого учня Селівона стосовно того, що той, узявши в сина Криштофа ремонтувати боти, залишив свого майстра. Селівон заперечував це, і тоді „Петръ приставил шапку до сына Крыштопова с пол золотого, хотячи то показат же не ему дано до рукъ але Селивону. Свитокъ, сын Крыштопов вызнал же боты дал для направованя Селивону учню его. Наказали есмо абы Селивон боты заплатил за дви недили, што соби Петрикъ дал записати“¹³⁹.

Використовувалося „ставлення шапки“ в суді й при розгляді справ про побиття. Так, у грудні 1608 р. козлинський міщанин Іван Литвин скаржився на Левка за побиття. Оскільки останній це заперечував, „Иван доводячи збитя своего ставил шапку до свитка Матфия догяра, которы под сумненьем сознал же его кгда крикъ почув пошед до дому Левкова и нашов двери защиплены, а кгда штчинив Иван з ызбы вышов, нарекаючи на Левка. А такъ мы уряд за тым доводом наказали есмо абы Левко Ивана водлуг стану навезал сто грошей“¹⁴⁰.

¹³⁶ АРК, АС, sygn. 27, к. 321—322.

¹³⁷ Там само.— К. 372.

¹³⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, к. 76.

¹³⁹ Там само.— К. 80.

¹⁴⁰ Там само.— К. 80 v.

При судовому розгляді боргових справ також мало місце „ставлення шапки“. У липні 1607 р. козлинський кушнір Давид скаржився на шинкаря Пархома, який не заплатив йому за „роблення“ кожуха 25 грошів литовських. На це шинкар відповів: „...я єму за роботу заплатил водлуг постановеня, то ест выпил у мене пол цєбра пива, до чого ся Давид и сам признал. А такъ мы уряд на тот ѡстатокъ заплаты пытали: „...если бы на то мели довод“. Пархом ставил шапку на довод, хотячи показат же заплатил. Корния, которыи свитокъ кгда былъ пытан повидил под сумнинем же я ѡ том не вим и ни было-м при том. А такъ мы уряд за тым недостатечным доводом наказали єсмо абы Пархом Давиду грошеи петнадцет заплатил, а выкладу грошеи чотыры“¹⁴¹.

Елементом правового звичаю було і так зване „Боже право“, яке в українських містах здійснювалося через кидання жеребу. У січні 1574 р. заславська єврейка Тамара Єскова скаржилася, що Марушка Грицкова заборгувала їй копу і п'ять грошів литовських, а віддавати не хоче. Оскаржена визнала, що винна гроші, але заявила, що вже заплатила 40 грошів, однак не мала на це свідків. Відтак Тамара „просила, абы ѡ тую сорокъ гр[о]шеи жєрєбѣи чинены были под таким ѡбычаєм: чи и ся жєрєбєи выимет, тот зыщєт; до чого Марушка поведила: иж деи я еи винна гр[о]шеи двадцат пят, а ѡ тую сорокъ гр[о]шеи позволила, иж бы жєрєбѣи чинены были. А коли межи них жєрєбѣи мотаны были, тогды вынял ся жєрєбии Томарин“¹⁴².

Підтвердженням думки Арсенія Турцевича про функціонування копних судів у непривілейованих містах¹⁴³ може бути випадок у містечку Любче (1568), де такий суд приговорив Яна Небецького, його дружину Ганну та їх помічника Лаврика до смертної кари за крадіжку одєжі і шкір¹⁴⁴. У цій же судовій справі згадується про повішення за злочини Степана Москвитина у місті Озеряни¹⁴⁵. Смертним вироком закінчилася крадіжка вола козлинським міщанином Савкою: кат („мистр“) піддав його тортурам, випитуючи про обставини злочину, оскаржений все розповів і „теды болшеи ничого не мог поведеи и тую всю повєст свою смертью запечатаи“¹⁴⁶.

Наскільки суворими були рішення міських судів за тими фрагментарними актами, які дійшли до нашого часу, судити складно, але наведені вище приклади засвідчують, що крадіжки каралися досить жорстоко.

У міських судових справах згадується так званий „грабіж“ як вид компенсації за невиконані договірні зобов'язання однієї із сторін. У липні 1607 р. Ждан Мордаш з села Великий Житин скаржився на козлинського міщанина Ілляша, який взяв у нього шкіру для пошиття двох пар ботів, але виготовив лише одну. Суд постановив, щоб Ілляш заплатив селянину за невиконану роботу 20 грошів литовських, „а иж не мил чим заплатит

¹⁴¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 60—60 v.

¹⁴² АРК, AS, sygn. 27, k. 392—393.

¹⁴³ Турцевич А. О. Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши. Краткий исторический очерк.— Вильна, 1911.— С. 4.

¹⁴⁴ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 68—71 зв. Оpubл.: Архив ЮЗР.— 1876.— Ч. VI.— Т. 1: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795).— С. 70.

¹⁴⁵ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 70.

¹⁴⁶ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 3.

росказали єсмо абы был пограбен“. Конфіскували у нього „ложникъ“, який лавники оцінили в 35 грошів. Різницю 15 грошів мав компенсувати селянин, але Ілля „будучи упорным пошед проч и доплаты от него не хотил“¹⁴⁷.

Матеріали збережених міських книг засвідчують, що для з’ясування ситуації „на місці“ суд, зазвичай, посилав лавників / вірних¹⁴⁸.

При розгляді судових справ сторони для доведення своєї правоти могли залучати свідків. В „Artykułach...“ Б. Гроїцького зазначено: „Świadek jeden w prawie majdeburskim nie waży nic, jedno, dwaј або treј“¹⁴⁹. Аналогічні умови ставили також Перший і Другий Литовські статуту¹⁵⁰, і їх застосовували в міській судовій практиці. У листопаді 1603 р. козлинський міщанин Михалко скаржився на побиття його сидельником Ониськом, однак зміг виставити лише одного свідка — Федка Перехриста. Судді заявили, що свідків потрібно три, або ж позивач змушений буде присягати особисто, на що Михалко погодився — „а кгда присягнеть теды Униско маєт ведлуг стану его навезати“¹⁵¹. Подібна ситуація сталася в липні 1608 р., коли на побиття козлинським міщанином Сергієм скаржився інший міщанин — Богдан. Свідка він так само представив лише одного, тож суд вирішив: „...и ж болшеи доводу не мил в недостатку трех свитков наказали єсмо на бою присегу, которой присези рокъ третии ден“¹⁵². Обов’язковість трьох свідків зафіксована й у Заславі 1573 р., коли міщанка Настася Мазепинка „подавала двухъ светковъ, а в не достатку третего брала се до присеги“¹⁵³.

Скористався свідками в середині 1640-х років і шепетівський міщанин Іван Добош, оскаржуючи дії іншого міщанина Пархома, який „гвалтом“ відібрав у нього частину гаю з ґрунтом. А ґрунт цей виявився стародавнім — ще його батька „від початку осади того містечка“. На підтвердження цього І. Добош виставив трьох свідків, які підтвердили його слова. Трьох свідків виставив і Пархом, але й вони підтвердили правду позивача¹⁵⁴.

До послуг свідків зверталися євреї в суперечці зі шляхтичами. У 1618 р. єврей містечка Вільська Вольф Мошкович, який у документі названий шляхтичем, від себе і від „всего збору жидов Вилских“ скаржився на пана Германа Слепечького стосовно нападу на єврейські будинки, побиття і „учинене гвалтов сромотных кухаркомъ их“. Євреї просили вийти дати свідками міщан, що й було зроблено, причому в ролі свідків виступили сам вїйт, бурмистри і лавники¹⁵⁵.

Зафіксовані свідки / баришники й при продажу будинку, що мало б забезпечити учасників трансакції від можливих проблем у майбутньому. Так, у березні 1609 р. козлинський міщанин Савка продав свій будинок

¹⁴⁷ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 56.

¹⁴⁸ Там само.— К. 41, 60.

¹⁴⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 29.

¹⁵⁰ Статути Великого князівства Литовського.— 2002.— Т. I: Статут великого князівства Литовського 1529 року.— С. 251 (цей артикул взято зі Слуцького списку); Т. II.— С. 117.

¹⁵¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 7.

¹⁵² Там само.— К. 60 v.

¹⁵³ ARK, AS, sygn. 27, k. 155.

¹⁵⁴ ARK, AS, Teki arabskie, sygn. 146/8, k. 115.

¹⁵⁵ ЦДДА України у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1391—1393.

тучинському міщанину Яну Петровському, що засвідчили три свідки / баришники¹⁵⁶.

Важливе значення в судовому процесі відіграла присяга, що особливо підкреслено в „Artykułach...” Б. Гроїцького¹⁵⁷. У січні 1574 р. заславський єврей Віктор Хомич оскаржив у замковому суді побиття його боярином Романом Никошовським. Останній усіяко ухилявся від розгляду справи, натомість єврей присягнув „на ранах своїх”. Відтак намісник Василь Копоть заявив: „Я за выполньеньем доводу его, навезки ему яко шляхтичу подлугъ волностейи и привилъевъ ихъ жидовскихъ дванадцать рублевъ гр[о]шеи присудивши, рокъ заплате чотыри недели зложилъ — и то Никишовському устне и через листъ свои ознамил”¹⁵⁸. Згадка про усне й письмове повідомлення оскарженого проливає світло на „технічний” бік справи судового процесу.

Зазвичай, присяга виголошувалася в церкві, про що свідчить наступний випадок. У листопаді 1603 р. козлинська міщанка Яцкова Кайдашиха перед судом заявила: „...наказали были присегу Ивашку Тишковичу на том, якобы ему от мене за сукъман заплаты сто грошей не дошло. Теды присягат не пошол, але ани забожитися [...] крыж на соби казал положит. А такъ я яко-м ему заплатила и не винна, то-м у церкви перед людьми учинила и дал ми покои”¹⁵⁹. Цікавим тут є те, що „забожитися” трактувалось як певний відповідник присяги.

Наявні матеріали репрезентують широкий спектр проблем, з якими міщани зверталися до суду. Більшість із цих справ так чи інакше відображені в нормах маґдебурзького права, найперше в „Artykułach...” і „Porządku...” Б. Гроїцького та в Литовських статутах. Вище було показано, що лише зрідка в актах вказувалися конкретні статті як приписів маґдебурзького права, так і Литовських статутів, здебільшого такий поклик був огульним. Найчастіше судові рішення взагалі не обтяжувалося вказівкою на джерело права, на якому воно базувалося.

Документи свідчать, що міщани досить болісно реагували на різноманітні „похвалки” та образи на їхню адресу. У липні 1609 р. козлинський міщанин Пархом у суперечці за землю скаржився на „Пилиповую жону иж деи на мене перехвалилася же деи нездоров тую волоку поживтимеи”¹⁶⁰. Через три дні в тому ж суді розглядалася скарга міщанина Харка на Максима Пийка, який під час суперечки за чергу на млині „злаял и сромотил” позивача¹⁶¹. Чим закінчилася ця справа невідомо, але на відповідача була накладена „зарука” в розмірі 20 кіп грошів литовських¹⁶².

Через відсутність свідків „легким переляком” закінчилася справа для козлинського міщанина Андрія Трохимовича: його в листопаді 1608 р. бурмистр Тимко звинуватив у тому, що він „пюючи в карчми сромотил,

¹⁵⁶ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 88.

¹⁵⁷ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 29.

¹⁵⁸ ARK, AS, sygn. 27, k. 415.

¹⁵⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 7 v.—8.

¹⁶⁰ Там само.— К. 96 v. Відомі випадки, коли суд забороняв одному або обом учасникам процесу застосувати „похвали” під загрозою штрафу; див.: Там само.— К. 26 (гравень 1610 р.).

¹⁶¹ Там само.— К. 97.

¹⁶² Там само.— К. 97 v.

шкаловал, не уцтивыи слова задавал¹⁶³. Натомість словесна нестриманість дорого коштувала іншому міщанину — Леску (1603), який обізвав міщанку Яцкову Кайдашиху „безецною и катовкою“. Свідки це підтвердили і суд присудив винуватцю штраф 5 кіп грошів литовських¹⁶⁴. На слово „баламут“ дуже образився Яско Щасневич, який позиваючи у квітні 1609 р. Іванка Тимчената заявив: „иж деи мене назвалъ баламутомъ пред урядом самым то ест пред паном Матфѣем лантвоитомъ, що я почуваячисе быт цнотливым, а не жадным баламутом промежку люди добрых. На што дал [...] паметное и просил абы то было до книг записано“¹⁶⁵. Не стерпів образливих слів у червні 1609 р. Яско Стасевич, оскаржуючи словесні випадки Яска Лозки: „Торгуючи нам на торгу житом назвал ме неуцтивым матки сыном тоест скурвым сыном“. Оскаржений це визнав, а суд, „ведлуг права мадеборского нарадившися“, оштрафував його на 20 грошів литовських¹⁶⁶.

Часом словесна образа переростала в бійку. Так було у Заславі в червні 1572 р., коли міщанка Ганна Чорна Миколаєва скаржилася на вїйта Богдана Сажку. Останній обізвав її в корчемному будинку Васка такими словами: „...ты деи ведма, а муж деи твои Миколаи злодеи“, а потім ще й побив кием. Оправдовуючись, вїйт заявив: „...мовила деи она мне слово соромотное и я деи за то был“. За таку самодіяльність понамісник заславський Юрій Яхимович, який розглядав цю справу, присудив вїйтові штраф два рублі грошів¹⁶⁷.

Фінансовими витратами для заславського тивуна Семена закінчилося судове протистояння з Миском Семеновичем та його дружиною Кулиною (1573), яку оскаржений обізвав відьмою. На суді він знову повторив своє твердження: „...стоєчи у права поведил, яко-м деи перво сего мовил, так и тепер мовлю, иж ест ведми и сын деи мои ни от кого ест хор, толко от нее и от матки ее“. Довести своїх слів тивун не зміг, і суд зобов'язав його „водле стану ее навезати“¹⁶⁸.

Міцне слівце адресувалося і шляхтичам. У червні 1573 р. шляхтич Андрій Білоберезький скаржився на заславського гончаря Мацка, який його „безвинне зсоромотил, псом быти мениль и инших непочтивых слов задавал“. Словесна перепалка відбувалася в корчмі, тому судді звернулися до шинкарки, яка підтвердила слова А. Білоберезького. Враховуючи шляхетство останнього (яке він, правда, ще мусив засвідчити), суд оштрафував Мацка на 20 кіп грошів литовських¹⁶⁹.

Зловживали „корчемними“ словами і євреї. У вересні 1573 р. заславський трубач Юста Залуцький скаржився на єврея Шмонка, який обізвав його дружину Софію злодійкою та іншими непристойними, на думку потерпілого, словами. За це оскаржений поплатився штрафом у 5 кіп грошів литовських¹⁷⁰.

¹⁶³ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 77.

¹⁶⁴ Там само.— К. 6—6 v.

¹⁶⁵ Там само.— К. 91.

¹⁶⁶ Там само.— К. 94 v.

¹⁶⁷ АРК, AS, sygn. 27, k. 120. Див. також: Там само.— К. 41 (квітень 1608 р.).

¹⁶⁸ Там само.— К. 327—328.

¹⁶⁹ Там само.— К. 325—326.

¹⁷⁰ Там само.— К. 328—329.

Хороша репутація, „добре ім'я“ не були пустим звуком для тогочасних людей, які при будь-якій нагоді старалися його обстояти. У 1608 р. козлинський міщанин Гаврило заявив перед судом, що в торговий день загубив нагайку. Її знайшов Грицько Калитникович, але віддати господареві не захотів, через що вони „пощарпалися“ і міський уряд посадив винуватця до в'язниці. Однак через якийсь час Гаврило, пригадавши, що Грицько не ховався з нагайкою, а відкрито з нею ходив, прийшов до висновку про просту необдуманість такого кроку з боку винуватця і вирішив зняти з нього звинувачення: „...менуючи его за доброго а цнотливо го члѣвка, бо якъ был добрым члѣвком такъ и тепер ест“¹⁷¹.

Не завжди суперечки закінчувалися словесними баталіями — непоодинокими були й бійки між міщанами, причини яких, зазвичай, корінилися на побутовому ґрунті. У травні 1610 р. козлинський міщанин Тимко Курилович побив коваля Феска, що засвідчили трое осіб. Вердикт суду — п'ять кіп грошів литовських¹⁷². У жовтні того ж року сотник Савка скаржився на Стася Бороду стосовно побиття. Через кілька днів позивач з'явився до суду для складання присяги і від ранку до полудня даремно чекав приходу обвинуваченого, відтак справу було відкладено¹⁷³. Траплялось, що учасником бійки ставав священник. У жовтні 1609 р. козлинський священник Григорій Якимович скаржився на Стецька Маскевича, який його „збил и змордовал тоєст дал му поличек в губу“: йшлося про звичайний ляпас, хоча у документі було вжито стандартну для такого роду справ фразу „збил и змордовал“. Оправдуючись, Стецько пояснив, що священник обізвав його і трьох його братів злодіями та вдарив, на що оскаржений відповів ляпасом та звинуватив священника: „...он ме теж забил в лоно от которого удареня малом не умер“¹⁷⁴. Рішення суду було таким: „...абы Стецко свещеника навезал а свещеникъ аби на ных того злодѣства доводил и о бои се теш усправедливиль“¹⁷⁵.

До міського суду звертались і шляхтичі. У вересні 1608 р. до козлинського міського уряду з'явився шляхтич Миколай Бойковський з заявою про побиття: в липні того ж року він, коли приїхав на ярмарок до Козлина, разом зі своїм слугою Федором Підляським був безпричинно побитий шляхтичем Адамом Крещеновським, який на той час був козлинським війтом. Очевидно, з цієї причини шляхтич звернувся не до міського, а замкового суду державці Миколая Чернацького, перед урядом якого розповів свою історію, а тепер просив все це записати „до книг [...] мѣстских козлинских“¹⁷⁶. Очевидно, зроблено це було для того, щоб пізніше, взявши випис з міської книги, звернутися до гродського суду.

В окремих випадках доходило до примирення між позивачем і відповідачем. У липні 1608 р. козлинський бурмистр Станіслав Козаковський скаржився на кількох міщан, худоба яких понищила його капусту; факт потрави засвідчили відправлені на місце „злочину“ лавники. Перед урядом обидві сторони дійшли компромісу: власники худоби зобов'язались

¹⁷¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 68.

¹⁷² Там само.— К. 26.

¹⁷³ Там само.— К. 69 v.—70.

¹⁷⁴ Там само.— К. 104.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.— К. 63 v.

повернути бурмістру капусту з осіннього врожаю¹⁷⁷. У листопаді того ж року міщанин Криштоп скаржився на бурмістра Шимона про побиття. Свідків у Криштопа не було, і суд прийняв рішення: якщо він присягне „на бою“, то бурмістр змушений буде заплатити п'ять кіп грошів литовських. Однак через три дні „сталася угода“: сторони домовились, що присягати Криштоп не буде, а бурмістр заплатить йому половину від вказаної суми¹⁷⁸.

Подібна ситуація склалася в 1572 р. у Заславі. Кременецький міщанин Костюк Іванович і Ярмола Савчич під час липневого ярмарку передали на утримання стаднику Андрію коня, а той пропав. Тож 7 серпня вони в замковому суді виставили претензію стаднику, підкріпивши її листом кременецького старости князя Миколая Збараського про купівлю цього коня за шість кіп грошей литовських. За рішенням суду постраждалі мали ще заприсягнутися, але до складання присяги не дійшло, оскільки згаданий стадник і його товариш Бартош Романович погодилися залагодити справу полюбовно. Три копи грошів литовських стадники віддали відразу, ще дві копи мали віддати до дня Святого Михайла (за це поручився Гришко Богданович Прилуцький)¹⁷⁹.

Відомі випадки, коли в міську книгу записували „угоду и єднанє“ селян. Так було у Козлині в липні 1608 р., коли Яцко (з села Річиця) та селянка Пархомова (з села Головін) заявили про зняття взаємних претензій у якійсь докладніше неозначеній справі і просили здійснити відповідний запис до міської книги¹⁸⁰.

Щоправда траплялося й так, що сторони, домовившись про „єднання“, пізніше змінювали своє рішення. Так сталося в Козлині в липні 1609 р., коли міщанин Олексій Здрок жалівся на Карпа Туруковича (той обізвав скаржника). Закликаний до суду Карп просив Олексія, „абы не уступоваль у право и єднал его на тым же мѣсци, на што Олексѣи призыволив, кгда му досыт за до вчинит“. Справу відклали до ранку, а вранці Карп передумав, заявивши: „...я деи не буду тебе єднати“. Олексію нічого не залишалось як просити суддів записати про його відмову в міську книгу¹⁸¹.

У козлинській міській книзі ряд справ стосувався боргових зобов'язань міщан: визнання боргу, терміни й умови його повернення, відбирання будинків за борг тощо. Зазвичай, кредитор з'являвся до суду і заявляв, що хтось з міщан заборгував йому певну суму. Так, у червні 1609 р. лантвійт Матвій заявив, що Максим Пийка винен йому 4 копи грошів литовських. Останній це визнав, і його було зобов'язано у двотижневий термін віддати заборговані гроші¹⁸². Кількома днями пізніше десятник Зенко скаржився на Тимка Заворотного, що той завинив йому 4 копи і 3 гроші литовські. Тимко визнав, „иж му так веле винен“, і уряд зобов'язав його за два тижні повернути борг¹⁸³. Інколи йшлося про порівняно не-

¹⁷⁷ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 55 v.

¹⁷⁸ Там само.— К. 78 v. Примирення або так зване „єднання“ було передбачене нормами маґдебурзького права (Groiński В. Artykuły prawa majdeburskiego...— S. 34).

¹⁷⁹ АРК, АS, sygn. 27, k. 92.

¹⁸⁰ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 56.

¹⁸¹ Там само.— К. 97.

¹⁸² Там само.— К. 95.

¹⁸³ Там само.— К. 96 v.

великі грошові суми. У грудні 1629 р. Деско Горбаченя заявив, що Янко Скрипка винен йому один злотий. Останній підтвердив, і уряд постановив віддати борг, а за тиждень оплатити „виклад правний“ (судовий видаток) у розмірі 5 грошів і 2 пенязів¹⁸⁴.

Подекуди у рішеннях суду оговорювалося, що борг потрібно віддати готівкою, а не речами („фантами“)¹⁸⁵. З окремих позовів стає зрозуміло, що боржники давали розписки на взяті у борг гроші чи речі / товари. У липні 1608 р. єврей Урем перед судом визнав, що „мел мамрам на Андрия Берку и на Федка Каменецького на чотири бочки дюгтю“¹⁸⁶.

Серед боржників згадуються і священники. У жовтні 1609 р. Ян Крогулецький скаржився на священника Григорія Якимовича, який заборгував йому п'ять з половиною злотих. Суд зобов'язав священника віддати борг за два тижні¹⁸⁷.

Траплялося, що суд встановлював своєрідний графік віддачі боргу. Так було в листопаді 1609 р., коли єврей Юрій заніс скаргу на Яцка Листопада, винного йому три з половиною копи грошів. Суд постановив, щоб за два тижні Яцко повернув півтори копи грошів, ще одну копу грошів — на Різдво Христове, і ще одну копу — „w масниці“. У випадку невчасної виплати грошей єврей міг забрати фільварок Яцка і тримати його до повного повернення суми¹⁸⁸.

У травні 1608 р. єврей Урем заявив, що міщанка Опарба Гаска Максимова винна йому 8 кіп грошів. Державця Миколай Микитський наклав, з подачі міського уряду, арешт на земельну ділянку боржниці. Відтак суд дозволив єврею цю землю використовувати (засіяти і зібрати врожай) до часу повернення боргу¹⁸⁹.

Заборгованість міщан приховувала в собі небезпеку втратити житло, як це передбачали норми магдебурзького права¹⁹⁰. У листопаді 1610 р. єврей Абрам Сахарович скаржився на міщанина Яцка, який заборгував йому півтори копи грошів. Віддати їх боржник не міг, тож погодився на продаж його будинку кредиторіві, що і було зроблено. Оцінили житло в три з половиною копи грошів, єврей мусив повернути різницю Яцкові¹⁹¹. Аналогічна ситуація мала місце в листопаді 1609 р. Єврей Ярухом заявив, що Собко Козоріз заборгував йому 2 копи 20 грошів, але не має чим платити. Собко погодився віддати свій будинок, який оцінили в 3 копи 20 грошів. Суд встановив час на виселення з дому — 4 тижні¹⁹². Подібним чином втратив будинок Яцко Листопад, заборгувавши єврею Абраму Сахаровичу 6 кіп грошів (будинок оцінено в 7 кіп 20 грошів)¹⁹³. Той же Абрам Сахарович у квітні 1608 р. жалівся, що Саско Старинка винен йому пів копи грошей і тепер є хворий, а тому просив, „абы тот долгъ на дому и на маѣтности его шацован был и прошу абы арештъ мои першии

¹⁸⁴ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 110. Див. також: Там само.— К. 44 v., 108.

¹⁸⁵ Там само.— К. 45.

¹⁸⁶ Там само.— К. 56.

¹⁸⁷ Там само.— К. 103 v.

¹⁸⁸ Там само.— К. 108.

¹⁸⁹ Там само.— К. 46.

¹⁹⁰ Groicki B. Porządek sądów...— S. 107.

¹⁹¹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 109.

¹⁹² Там само.— К. 41 v.

¹⁹³ Там само.

был. Мы уряд позволили ємо того и през соцкого рассказали арештоват¹⁹⁴. Інший єврей Ярохом у квітні 1608 р. твердив: Іван Гуринович перед смертю зізнався перед лавниками, що винен йому 5 кіп грошів „и ставил в заплату дом“. Тепер, коли боржник помер, Ярохом вимагав оцінити будинок, що й було зроблено. Дім, оцінений у п'ять з половиною кіп грошів, передали єврею „в моц и в держанє, волно єму будєт тот дом и продат“¹⁹⁵.

Зафіксовано в козлинській міській книзі випадок ув'язнення боржника Федка Каменецького, який не розрахувався з євреем Уремом, вирішили „до везєня посадит, с которого везєня маєт аж поруку по соби дат по готовых грошох“¹⁹⁶.

Невчасна сплата грошей за придбаний будинок могла закінчитись виселенням з нього. Так сталося в Козлині в листопаді 1603 р. Тоді Андрій скаржився на міщанина Собка, якому продав свій будинок за 6 кіп грошів. Собко за домовленістю дав лише розписку, а гроші повинен був заплатити на день Святого Михайла. Однак покупець не дотримав слова, тож суд, оглянувши представлену продавцем розписку, зобов'язав Собка у двотижневий термін виселитися¹⁹⁷.

Важливу роль під час продажу будинку відігравала дружина, яка могла не дозволити / заборонити трансакцію. У жовтні 1608 р. в Козлині Максим Курилович перед міським урядом заявив, що продав Івану Ничипоровичу свій будинок і взяв від нього завдаток. Але проти виступила дружина продавця, яка хотіла повернути завдаток, позаяк „кгда же-м был продал без ведомости и без позволения єи“. На це уряд відреагував таким рішенням: „...порадившися собою и порозумившися правом посполитым иж єще зданя ани записованя до книг не было такъ же єще водлуг права давност не зашла наказали ємо абы Иван задатокъ свои взял а Макъсиму тую халупу вернул“. Покупцеві призначили шість тижнів на виселення. Окрім того, суд встановив між міщанами „заруку“: на уряд міський — копу грошів і на княжий двір — три копи¹⁹⁸.

У судовій практиці міщани змушені були звертатися до такої правничої категорії, як „давність“ — вона допомагала визначити справжнього власника будинку, землі, сіножаті чи якоїсь іншої нерухомості. У серпні 1608 р. козлинський міщанин Іван Ляшко скаржився на Андрія Щербича, який претендував на його сіножать. Делятор (позивач) заявив, що купив сіножать у Воска і вже десять років користувався нею. Це підтвердили виставлені ним свідки, тож суд визнав правоту позивача¹⁹⁹. І хоча судові рішення не було аргументоване якоюсь правничою нормою, воно відповідало одному з „Artykułów...“ Б. Гроїцького²⁰⁰. В олицькій міській книзі непоодинокими є записи про „нагадування“ строку давності щодо нерухомої

¹⁹⁴ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 42.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ Там само.— К. 57. Таку норму передбачали приписи маґдебурзького права (Groicki B. Porządek sądów...— S. 107).

¹⁹⁷ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 8.

¹⁹⁸ Там само.— К. 73 v. Незважаючи на домінуючу роль чоловіка у сім'ї, жінка користувалася досить значними правами (Głowacka-Pańczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku.— Warszawa, 2010.— S. 40—44).

¹⁹⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 61.

²⁰⁰ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 23.

власності. У квітні 1601 р. жорнівський міщанин Григорій Шпилька від імені свого небожа Івана Пінчуковича (мешканця Олики) заявив, що олицький міщанин Полуян Богданович користується півволокою поля — насправді вона природнім правом мала належати його племіннику²⁰¹. Цю заяву було зроблено для того, щоб не „пропустити давність“ і в подальшому домагатися повернення земельної ділянки.

Аналогічно вчинив олицький міщанин Лазар Нешчорчич, який перед олицьким гайним виложеним судом здійснив нагадування („przypomnienie“). Йшлося про город, що його невідомо яким правом тримав Мацко Коваль, але насправді природнім правом після смерті батька мав би належати заявнику²⁰². Того ж 1601 р., відстоюючи інтереси дітей небіжчика Блазка Кунашевича, до суду з'явився Павло Томкович із нагадуванням про волоку поля, яку тримає Миколаєва Вісловська, колишня дружина Кунашевича, і яка насправді природнім правом належить дітям покійного²⁰³.

У той час діти нерідко залишалися сиротами і дбати про них мусили опікуни, на яких лежав цілий ряд обов'язків, чітко визначених у нормах магдебурзького права²⁰⁴. Звіт про опіку складали не лише самі опікуни, але, як свідчать джерела, і їхні діти. Козлинський міщанин Іван Маско був опікуном дітям Гринюка, відтак син останнього Колюшко видав квит про відсутність претензій дітям Івана Маска. Вони ж, своєю чергою, за свідчили це перед міським урядом: „...отец нашъ дал личбу с того шпекунства дѣтем Гринюковим, на що Калюшко Гринюкович и квит дал нам же я вас квитую и волными чиню вечными часы“²⁰⁵.

Потреба у готівкових коштах змушувала міщан заставляти рухомі речі, які згодом не завжди вдавалося вчасно викупити, і тоді справа доходила до судового розгляду. У липні 1607 р. острозький міщанин Андрій Мартинович скаржився на козлинського міщанина Веленця, який за дві копи грошів заставив йому панцир, а викупляти бажання не виявляв. Суд постановив оцінити панцир (вартість склала дві з половиною копи грошів) і — якщо Веленець і далі ухилятиметься від викупу — продати його, а виручені гроші передати позивачеві²⁰⁶. Цей випадок свідчить, що в заставу речі приймалися за заниженою ціною.

Трапляються в міських актах справи про запоруку, також передбачені нормами магдебурзького права²⁰⁷. У квітні 1608 р. козлинські міщани Сенко Толстий і Андрій Трохимович „ручили“ пану Крогулецькому за міщанина Сидора, який заборгував йому 5 кіп і 12 грошів. Маєтність боржника потрапила під арешт і він — без згоди поручителів — не мав права її продати чи вчинити з нею якісь інші трансакції, аж доки не розрахується з кредитором²⁰⁸.

²⁰¹ ЦДДА України у Києві, ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.

²⁰² Там само.— Арк. 25—25 зв.

²⁰³ Там само.— Арк. 5 зв.

²⁰⁴ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 50—53.

²⁰⁵ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 21 v.

²⁰⁶ Там само.— К. 57 v.

²⁰⁷ Groicki B. Porządek sądów...— S. 110—111; його ж. Artykuły prawa majdeburskiego.— S. 35—37.

²⁰⁸ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 44 v—45.

Не завжди сімейне життя міщан було щасливим, і часами доходило до розлучення. Цей факт старалися зафіксувати у міських чи замкових книгах. У вересні 1609 р. козлинський міщанин Мартин перед міським урядом заявив, що Максим „злотникъ“ взяв собі за дружину Галжбиту Мартинову, однак жити з нею не захотів і залишив її. Мартин обіцяв, що Максим до неї не повернеться і Галжбита може бути вільною. У випадку, якщо б Максим передумав і захотів мати її за дружину, то він зобов'язується „єи заступити и што бы на том шкодовала шкоду нагородити“.²⁰⁹

Не склалося подружнє життя в „міжміської сім'ї“ Прокопа з Рівного і Зінки з Козлина — „не хочечи межи себе мешкат“. Зінка хворіла і два роки жила в батьків. Розуміючи безперспективність шлюбу, батьки подружжя вирішили у липні 1610 р. укласти угоду (за участі довірених осіб з обох сторін): „...а так добровольне ани промушоны дали себе руки Прокоп и Зѣнка жона его власная и волным ѡдно ѡдного менили вечними часы“. Було узгоджено, щоб батько молоді „выкладъ правным вернул [...] и золотыхъ 1 (10) пороховавши выклад слушным и до того теж жадеи з нихъ не мают спозыват до жадного уряду“.²¹⁰

Інше добровільне розлучення сталося в лютому 1574 р. у Заславі. До замкового уряду з'явився міщанин Стас Миколаєвич, який був одружений з Галеною Кобилковною і мав з нею двох синів. Чоловік підтвердив: „...я з мною жоною своєю в добрыи ѡбычаи се розышол“, тож Галена, будучи вільною, вийшла заміж за „барбера“ (цирульника) Стася Яновича, якому Стас Миколаєвич продав свій будинок. За його половину заявник взяв гроші, а другу половину відказав дітям, мотивуючи це так: „...деи я паметаючи на Бога иж бы и вныи дети мои [...] по чужихъ кутехъ не блукали, вного дому [...] половицу плацу и будованя имъ добровольне єси дал и поступил“.²¹¹

У заславській замковій книзі зафіксований факт існування „громадянського“ шлюбу, який, щоправда, стосувався підданих зі села Родосівка (на північ від Заслава)²¹².

Джерела засвідчують, що траплялися випадки заручин батьками дітей. У травні 1592 р. до Володимирського гродського уряду з'явився торчинський міщанин Євхим з сином Гаврилом і заявив, що кілька років тому з поради людей „неопатрне и нерозсудне змовил єси былъ за сына своего летъ недорослого и праве розуму зуполного про молодость не маючого дочку [...] Илѣка Шабунчича Падарку прозываемую Восю и шлюбъ им свесченик давал. А иж деи тепер кгда вжо сын мои к лепшому розуму и летам болшимъ але єще не зуполнѣм пришолъ з ѡбудвухъ сторон так сын мои яко и девка менованая себе не взлюбили и в том пошлюбеню мешкат не хочут [...]“ Батьки вирішили розлучити дітей. Стоячи перед Богушем Гулевичем Воютинським, який заступав володимирського підстаросту Федора Загоровського, Гаврило заявив, що „дочку Илкову с пошлюбленя своего вызволяет и волною чинитъ, позволяючи єи за кого хочечи поити в стан малъженъскии, в чом ѡнъ прекажати не маєт. Так же Илко Ша-

²⁰⁹ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 17.

²¹⁰ Там само.— К. 27 v.

²¹¹ АРК, АС, sygn. 27, k. 427.

²¹² ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 714.

бунъчич того Гаврила именемъ дочки своеѣ с того пошлюбенъя вызволил, позволяючи ему кого хотѣчи поняти...²¹³

Важким гріхом у спільному житті вважалася зрада — так зване „чужоложство“. Б. Гроїцький, правда, змушений з прикрістю констатувати, що суспільство XVI ст. надто м'яко, порівняно зі Святим Письмом, ставилося до цього злочину²¹⁴. Цього, звичайно, не можна сказати про конкретну сім'ю, в якій це сталося, бо виявлення такого факту загрожувало розпадом подружжя або, щонайменше, довготривалим з'ясуванням стосунків. У березні 1608 р. козлинський єврей Уря перед міським судом звинуватив міщанина Матвія Русака в тому, що слуга єврея Гречаник застав оскарженого „на цузолостви в дому своєм из жоною своєю“. Сам Гречаник цього перед судом „не ѡповедал“, однак суд, розуміючи, що „то єст криминал“, вирішив сам з'ясувати суть справи. Матвій все заперечував і готовий був „присягою телесною ѡтвестися“. Перед судом він заявив, що Гречаник запросив його на вечерю, що останній підтвердив. Далі судді допитали жінку Гречаника, але вона звинувачення єврея відкинула і готова була на цьому присягнути. Зваживши всі доводи, суд визнав Матвія невинним і вільним „от тои помови“, додавши: „...и жону поменного Гречаника при уцтвостви заховуем“²¹⁵.

Не так добре закінчилося інше звинувачення у подружній зраді. У липні 1609 р. до козлинського міського уряду звернувся міщанин Лаврин Юсченя зі скаргою на свою тещу Янкову, яка не завадила відходу від нього дружини. Остання, зрадивши йому з рохманівським міщанином Гарасимом, втекла. Ображений Лаврин перед судом заявив: „А иж жона моя на цужоложство вдала теды я для тыи причины єє вѣчными часы се вырикам и за жону єє мѣт не хочу, зоставуючи собѣ с тещею своєю ѡ то право волне ѡ шкоды своє“²¹⁶. І в першому, і в другому випадку суд з належною увагою поставився до звинувачень у подружній зраді, обстоюючи суспільну мораль.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що в багатьох приватних містах велися міські і замкові книги, але, на жаль, до нашого часу вони дійшли в одиничних екземплярах та фрагментарно. Однак і ті книги, що збереглися дають змогу висловити певні твердження щодо судочинства у приватних містах. Це, найперше, визначальний вплив власника / посесора / урядника на міське судочинство через привілеї, „устава“, апеляції тощо. Окрім цього, в судочинстві застосовувалися ще такі джерела права, як норми магдебурзького права, Литовських статутів, звичаєвих практик. Помітно впливали на міське судочинство орендарі та державці міст (оренди й застави були загальноприйнятою практикою), а ними дуже часто виявлялись євреї. За справедливістю до суду зверталися не лише міщани, але й навколишня шляхта та селяни. Абсолютна більшість справ, що розглядалися в судах, носила приватний характер (мирові угоди, поручительство, обстоювання честі, „доброго імені“, боргові зобов'язання, опікунство, розлучення тощо). Невелика частка справ мала публічний характер (вбивство, подружня зрада, крадіжка, „грабіж“, погрози („похвалки“).

²¹³ ЦДДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 374 зв.—375.

²¹⁴ Groicki B. Porządek sądów...— S. 205—206.

²¹⁵ ВРАН, oddz. rękopisów, sygn. 262, k. 13—13 v.

²¹⁶ Там само.— К. 97 v.